

АВТОХТОНІСТСЬКА КОНЦЕПЦІЯ РОЗВИТКУ СЛОВ'ЯНСЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ В КОНТЕКСТІ СТАНОВЛЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СЛАВІСТИКИ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

В статті розглянуто процес формулювання положень автохтонізму – течії, появу якої викликало підвищення цікавості до дослідження проблем слов'янського етногенезу, зростання археологічної складової в наукових пошуках. Розглянуто утвердження автохтонізму як основної теорії наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.

Ключові слова: Археологічна славістика, етногенез, автохтонізм, історіографія, етнічні процеси.

Питання вивчення походження, становлення та розвитку слов'ян вже понад століття не можливе без залучення археологічного матеріалу. Саме з кінця ХІХ ст. питома вага археологічної складової в наукових узагальненнях невпинно зростала, що призвело до появи та розвитку власне археологічної славістики. На зламі століть питання слов'янського етногенезу вирішувалось в руслі автохтоністських позицій. Під впливом еволюціоністських ідей наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. набула поширення автохтоністська концепція походження слов'ян, в руслі якої зазначене питання вирішували В.В. Хвойка, Ю. Костшевський, Т. Лер-Сплавінський тощо. Щоправда, прихильність до цієї концепції конкретні науковці висловлювали з огляду на дещо відмінні міркування.

Зазначена варіабельність думок серед автохтоністів має витoki ще у творчості Л. Нідерле (1865–1944), котрий був безсумнівним авторитетом для дослідників цього покоління. Своєю чергою, Л. Нідерле багато в чому розвивав думки, висловлені ще П. Шафариком (1795–1861), намагаючись підкріпити їх новими матеріалами, зокрема, апелюючи до археологічних знахідок. Він здійснив систематизацію наявних археологічних матеріалів, головним чином з території Австро-Угорщини та Російської імперії, а також проаналізував дотичну до них історіографію, розглянувши ці матеріали в більш широкому контексті історичних, етнографічних та лінгвістичних джерел. Підсумок цього системного аналізу підбито в монументальній праці «Слов'янські старожитності», різні редакції котрої виходили друком протягом 1902–1934 рр., а остаточно, скорочена редакція побачила світ вже по смерті автора у 1953 р.

Цікаво, що самого Л. Нідерле не можна однозначно визначити як автохтоніста або міграціоніста, його позиція була доволі гнучкою, адже чи не енциклопедичне охоплення всіх доступних груп джерел спонукало до іноді чи не протилежних висновків. Аналізуючи писемні джерела, Л. Нідерле беззастережно сприймає концепцію польського славіста В. Суровецького, утверджену в історіографії авторитетом П. Шафарика, щодо ототожнення з найранішими слов'янами венетів Плінія, Тацита, Птолемея, Певтингової таблиці, Йордана. При цьому Л. Нідерле усвідомлював, що найменування «венети» не було самоназвою, а вочевидь було екзоетнонімом¹. Додатковим аргументом щодо слушності цієї концепції Л. Нідерле вважав і повідомлення доволі пізніх джерел («Космографія» Равеннського аноніма VII ст. та т. зв. «Баварський географ» IX ст.). За спостереженнями дослідника, в епоху, коли слов'яни стали відомими в Європі, світ вважав їх народом північного походження, що співпадало із локалізацією венетів Плінієм та Птолемеєм². З огляду на це, Л. Нідерле не підтримує доволі сталу на той час «дунайську теорію», що сліпо слідувала повідомленням руської літописної традиції. Прабатьківщину слов'ян, на думку дослідника, варто шукати на північ від Карпат, звідки вони поступово просувались на південь, до Дунаю.

Окремим блоком Л. Нідерле аналізує тогочасні здобутки порівняльного мовознавства та ономастики. Він погоджується, що на початку II тис до н. е. всі індоєвропейські мови вже сформувались і виокремилися. В II чи I тис. до н. е. відбулось відділення литовців (балтів) від слов'ян, в результаті чого утворився єдиний народ з єдиною мовою і слабо наміченими діалектними розбіжностями. Протягом I тис. н. е. їх єдність почала розпадатися, розвивались нові мови. На основі соматологічних, культурних, мовних відмінностей здійснюється диференціація слов'ян, що визначалася насамперед внутрішнім розвитком цієї спільноти. З огляду на останній сформувалися незначні фонетичні, граматичні, лексикологічні відмінності й з'явилися діалекти. Ці відмінності згодом посилювалися з огляду на зовнішні чинники, такі як ізоляція або ж навпаки переселення певних груп, які спонукали до контактів з носіями інших мов, що сприяло чисельним запозиченням з цих мов³.

Л. Нідерле усвідомлював, що мовні процеси вкрай важко датувати та локалізувати, тож без особливих застережень намагався ототожнити їх з певними археологічними перетвореннями. Слов'янські племена раннього середньовіччя дослідник локалізував, спираючись на повідомлення тогочасних авторів і дані топоніміки (писемні повідомлення – територія – археологічні пам'ятки = визначення етнічної приналежності археологічного матеріалу). На визначеній у такий спосіб території знахідки цього періоду він вважав слов'янськими. Територія, населена слов'янами до їх широкого розселення, на думку дослідника, простягалась між Ельбою та Середнім Подніпров'ям (з Десною, Прип'яттю, Березиною включно).

При цьому Л. Нідерле дещо відходить від власної ж схеми, висловлюючи сумніви щодо включення у «прабатьківщину» західної частини цього ареалу, розташовану між Ельбою та Віслою. Головним аргументом при цьому є непевність ототожнення тамтешніх археологічних пам'яток («полів поховань») зі слов'янами. Себто своєрідність цих старожитностей порівняно зі «слов'янським стандартом» матеріальної культури, як його уявляв собі Л. Нідерле, спонукала його сумніватися у відомостях писемних джерел. Це, ймовірно, був один з перших випадків, коли археологічна аргументація не тільки переважила історичну, а й змусила модифікувати концепцію в цілому. Слов'янський ареал після їхнього широкого розселення дослідник визначав у таких межах: від Ельби до Дону із заходу на схід та від Балтійського моря на півночі до Альп і далі через Балкани аж до Середземного моря на півдні.

Окрему увагу приділив Л. Нідерле проблемі прабатьківщини східних слов'ян, вбачаючи її у східній частині протослов'янської території: басейн Прип'яті (Полісся), територія на нижній Березині, на Десні і Тетереві, Київщині, вся нинішня Волинь. Дослідник виключає можливість приходу східних слов'ян на свою батьківщину, на Дніпро, лише в III ст. н. е. чи в V – VI ст. Значення східнослов'янської прабатьківщини на Середньому Дніпрі очевидне. Вона була розташована на значних культурних та колонізаційних шляхах. Річкова мережа пов'язувала між собою як віддалені території Східноєвропейської рівнини, так і моря, Балтійське, Чорне, Каспійське. Східна гілка слов'ян, яка мешкала тут здавна, була наскільки сильною, що могла почати звідси подальшу експансію⁴.

Додатковими аргументами на користь локалізації східнослов'янської прабатьківщини Л. Нідерле вбачав лінгвістичні дані. Південними сусідами праслов'ян першопочатково були фракійці, які мешкали в Карпатах і на їх південних схилах. Пізніше тут з'явилися деякі галльські (кельтські) племена, а разом з ними бастарни й пекіни (між V і III ст. до н. е.). Останніми проникли в Карпати окремі слов'янські племена. Іншими сусідами предків східних слов'ян на півдні були іранці⁵. Отже, не кажучи про це прямо, Л. Нідерле наводить читача на думку, що власне загальнослов'янська прабатьківщина найвірогідніше і співпадає із східнослов'янською.

Нагадаємо, що основним об'єктом наукової критики для Л. Нідерле була «дунайська концепція», проте він не відкидав, на відміну від ортодоксальних автохтоністів, значення міграцій у слов'янському етногенезі. Л. Нідерле зазначав, що народ під назвою слов'яни з'являється на початку нашої ери як могутнє угруповання, яке розселилося на значній території між Віслою та Десною, і що ця чисельна людність з'явилася в Європі не в цей період, а жила там здавна в тісній взаємодії з іншими індоєвропейськими народами⁶.

Узагальнення Л. Нідерле започаткували вісло-дніпровську теорію походження слов'ян. Прабатьківщина слов'ян, на його думку, знаходилась в межиріччя Вісли та Дніпра на північ від Карпат, а Волинь була центром давніх слов'янських земель. Слов'яни визнаються гілкою індоєвропейських народів, найближчими родичами яких є литовці.

Паралельно із розробкою цих ідей подібну концепцію у вітчизняній історіографії відносно системно виклав у своїх роботах В. В. Хвойка. Він, як і Л. Нідерле, вбачав головним ключем до вирішення проблеми походження слов'ян розв'язання питання щодо інтерпретації «культури полів поховальних урн». Перші пам'ятки цього культурного кола на Середньому Подніпров'ї були виявлені саме В. В. Хвойкою в останні роки XIX ст.

Пам'ятки, досліджені В. В. Хвойкою, являли собою могильники без будь-яких ознак земляних насипів. Поховання здійснювалися за двома обрядами – кремації та інгумації, Відкриття В. В. Хвойки мали важливе значення, оскільки на кінець XIX ст. пам'ятки культури полів поховальних урн були відомими в Центральній Європі, і практично не відомі в Східній. Відповідно своїми відкриттями дослідник заповнив не лише територіальну, а й хронологічну лакуну, зробивши крок, що уможливив не лише регіональні узагальнення.

В. В. Хвойка визначав культури через поховальний обряд. Єдність етнокультурного розвитку дослідник пояснював через єдність поховального обряду. В статті «К вопросу о славянах» (1902) В. В. Хвойка зазначив, що для висновків стосовно етносу достатньо таких ознак, як поховальний обряд, антропологічні характеристики, культура й побутові речі, які свідчать про спосіб життя населення. Таким чином, дослідник ототожнював археологічну культуру з етносом⁷. Себто на відміну від Л. Нідерле, В. В. Хвойка абсолютизував археологічні спостереження й нехтував необхідністю міждисциплінарного підходу до вирішення етнологічних питань.

Для території Середнього Придніпров'я В. В. Хвойка розробив періодизацію починаючи від часів трипільської культури, що вбачала сім періодів культурного розвитку. Обряд кремації, на його переконання, був чи не основним стрижнем, що поєднував різні етапи, і фіксувався в цьому регіоні від кінця неоліту до поширення християнства. П'ятий період пов'язується ним з полями поховань зарубинецького типу, шостий – з полями поховань черняхівського типу II–V ст., сьомий – з полями поховань, що містять слов'янську речі дохристиянської доби. Відповідно, в Середньому Придніпров'ї з часів трипільської культури мешкав один народ – слов'яни⁸.

До безперервності існування обряду кремації як одного з ключових аргументів В. В. Хвойка апелював радше вимушено, адже на той час були відомі тільки поховальні пам'ятки зарубинецького та черняхівського кола. Наріжним каменем концепції дослідника була переконаність у безперервності культурного розвитку регіону, що був заселений незмінною землеробською людністю протягом тривалого часу. Оскільки в історичних джерелах часів середньовіччя ця людність фігурує саме як слов'яни, то й всі попередники її апріорно вважалися слов'янами.

Археологічні матеріали, за спостереженнями дослідника, свідчили, що в лісостеповій смузі між Карпатами і Дніпром мешкав осілий землеробський народ – слов'яни, а вказана територія є їх європейською прабатьківщиною. Проте цей народ періодично зазнавав впливів кочовиків. Присутність чужорідних елементів, на думку дослідника, не є визначальним явищем, а лише нашаруванням на місцеву самостійну культуру⁹.

В монографії «Древние обитатели Среднего Приднепровья», що є підсумком багаторічних досліджень автора, дослідник подає історико-типологічний огляд старожитностей регіону від кам'яного віку до великокняжої доби. Зарубинецький могильник та подібні до нього пам'ятки II ст. до н. е. – II ст. н. е. є сполучною ланкою між скіфською добою і добою полів поховальних урн черняхівського типу. Вони ще зберігають риси скіфської епохи, але вже мають нові елементи, які характерні для наступної доби, що і є свідченням поступовості розвитку культури Середнього Придніпров'я. Протягом II–V ст. поля поховальних урн стають пануючим типом пам'яток, поширюючись й в Подільській, Волинській, північній частині Херсонської губернії. Велике переселення народів – час найбільшого поширення полів поховальних урн. Незважаючи на те, що доба починається з переселення готів, на Київщині, на думку дослідника, готські старожитності відсутні. А отже, готи не скористалися Дніпровським водним шляхом, а пройшли через Прикарпаття по річках Буг і Дністер до Чорного моря. В Придніпров'ї вони могли з'явитися пізніше і переважно в південних районах, не доходючи до північної частини Середнього Придніпров'я. Археологічним показником Великого переселення були ювелірні вироби з Пастирського городища та знахідки, прикрашені виїмчастою емаллю¹⁰. Дослідник вважав, що ареною великих переміщень доби Великого переселення народів (готів, гунів, аварів) були південні райони Російської імперії та Наддунайщина, а не Середнє Придніпров'я¹¹.

Таким чином, науковий спадок В. В. Хвойки є чи не еталонним зразком автохтоністського підходу до питання етногенезу слов'ян в археологічній славістиці. Та більше, дослідник апелював насамперед до археологічних матеріалів, щоправда, радше «втискуючи» ці матеріали у вже готову концепцію. На формування концептуальних побудов В. В. Хвойки, на думку деяких сучасних дослідників, значно вплинули погляди Л. Нідерле¹². Втім, слід визнати, що В. В. Хвойка запозичував радше загальні висновки (до того ж, ще й такі, що задовольняли його бачення проблеми), а не методологічні засади старшого сучасника.

Попри це, сам факт відкриття та культурно-хронологічного визначення зарубинецьких та черняхівських старожитностей мав непересічну вагу, вони уможливили розгляд матеріалів Східної Європи у загальноєвропейському контексті. Адже фактично, до досліджень В. В. Хвойки, археологія I тис. н. е. була невідома, пам'ятки цього часу були майже відсутні. Відкриття пам'яток зарубинецької та черняхівської культур, що, на думку дослідника, послідовно заступали одна одну, було важливою подією в археологічному вивченні Південно-Східної Європи і знаменувало початок принципово нового етапу в дослідженні проблеми слов'янського етногенезу. Якщо О. А. Спіцин лише передбачав, що рішення слов'янської проблеми полягає у вивченні полів поховань, то В. В. Хвойка знайшов конкретні пам'ятки й визначив їхнє місце серед старожитностей Придніпров'я та послідовність їхнього розвитку, закінчуючи давньоруськими пам'ятками¹³.

М. Ф. Біляшівський підтримував положення про слов'янську належність полів поховань, але застерігав від спрощення цього визначення на пам'ятки попередньої доби. Значне місце, на думку дослідника, мав вплив більш розвиненої культури на менш розвинену місцеву. Показниками цього впливу були імпортовані речі. Він вважав, що старожитності скіфської доби характеризувались впливом грецької культури, а старожитності, що їх заступили, носили вже відбиток римського впливу.

Впродовж 1902–1904 рр. між М. Ф. Біляшівським та В. В. Хвойкою, який обстоював тезу про безперервні й послідовні зміни місцевої культури і підкреслював автохтонність слов'янського населення в Прикарпатті та Середньому Придніпров'ї, точилась полеміка на сторінках журналів «Киевская старина» і «Археологическая летопись Южной России». Віддаючи належне В. В. Хвойці за його внесок у вивчення полів поховань, М. Ф. Біляшівський звернув увагу на вплив провінційно-римської культури, відчутний у типах фібул, наявності римських монет, скляного посуду. Він сумнівався у твердженнях В. В. Хвойки про слов'янську належність пам'яток Середнього Придніпров'я з часів енеоліту в силу того, що кремації й доліхоцефалія є загальнопоширеними в давні часи й трапляються на територіях, де про слов'ян взагалі не можна говорити.

Якщо В. В. Хвойка говорив про те, що аби скласти уявлення про плем'я як самостійну одиницю достатньо знати поховальний обряд, антропологічні дані, культуру й побутові речі, які свідчать про спосіб життя, то М. Ф. Біляшівський відзначав, що це можливо зробити лише маючи всі ознаки, що його характеризують. Дослідник застерігає від введення до чисто археологічних питань національного (себто етнічного у тогочасній термінології) елементу. Таким чином, погляди М. Ф. Біляшівського були набагато ближчими до концепції Л. Нідерле, аніж погляди В. В. Хвойки.

В 30–40-х рр. ХХ ст. ще однією концепцією, яка пропонувала вирішення питання слов'янського етногенезу стала концепція польських дослідників Ю. Костшевського, Я. Чекановського, Т. Лер-Сплавінського. Основні її положення було сформульовано саме протягом 1930-х рр., але монографічно вони були оформлені лише у другій половині 1940-х з огляду на перебіг подій Другої світової війни. Необхідно зважати, що на академічні побудови, запропоновані згаданими дослідниками, значно вплинули політичні реалії міжвоєнного періоду. Тогочасні територіальні претензії часто-густо обґрунтовувалися т. зв. «історичним правом», а останнє сягало чи не первісних часів. Тож «війни на археологічних картах» набували надто актуального забарвлення, що, цілком зрозуміло, позначалося негативно на академічних викладах. Польські дослідники, оперуючи новими археологічними даними, переглянули теорію Л. Нідерле й висловилися за західніше походження слов'ян. Витоки слов'янських старожитностей, згідно з цією концепцією, пов'язуються з лужицькою культурою, а слов'янську прабатьківщину локалізовано у вісло-одерському регіоні.

В створенні цієї теорії значний внесок належить археологу Ю. Костшевському. Культури між Віслою та Одрою він розглядав як етапи розвитку одного й того ж населення з II – першої половини I тис. до н. е. (тшинецька, лужицька культури) до раннього середньовіччя. На думку Ю. Костшевського, спадкоємцями лужицької групи стали племена пшеворської культури, яка виникла в результаті розселення в середовищі лужицької культури носіїв поморської культури. Пшеворська культура пов'язувалася з історичними венетами¹⁴. Фактично класик польської археології півстоліття потому повторює сумнівні побудови В.В. Хвойки для Середнього Подніпров'я, але перенісши їх у інший регіон.

Мовознавець Т. Лер-Сплавінський у власних побудовах відштовхувався від лінгвістичних матеріалів, але раз по разу співвідносив мовні процеси із змінами у матеріальній культурі, апелюючи насамперед до схем Ю. Костшевського, хоча й не наслідуючи їх повністю. Згідно концепції Т. Лер-Сплавінського, більша частина Східної Європи до 2000 р. до н. е. була заселена фіно-уграми (культура гребінчастої кераміки). На рубежі III–II тис. до н. е. з Центральної Європи на схід аж до Середнього Поволжя і Північного Кавказу просунулася частина індоєвропейців – носії культури шнурової кераміки. В результаті їх змішання з фіно-уграми на просторах між Віслою і Одрою сформувалися балто-слов'яни. Слов'яни відокремилися від балтів, на думку дослідника, десь близько середини I тис. до н. е., після розселення носіїв поморської культури з Нижнього Повіслення серед лужицьких племен півдня Польщі. Так само як і Ю. Костшевський, цей вчений вважав, що пшеворська, як і оксивська культура, є археологічним відповідником венедів, в котрих він беззастережно вбачав слов'ян¹⁵.

Окремим явищем в історіографії 1920–40-х рр. були праці радянських дослідників, на розвиток історико-археологічних досліджень яких мала вплив теорія стадіальності М. Я. Марра. З огляду на абсолютно різне методологічне підґрунтя цього блоку історіографії порівняно із автохтоністами-попередниками (та сучасниками з інших країн), порівняльний аналіз цих концепцій вбачається недоцільним. Висвітлення поглядів радянських дослідників цього часу має бути темою окремої розвідки.

Підбиваючи підсумок, зауважимо таке: попри те, що Л. Нідерле не можна визначити як прихильника автохтонізму, саме його ідеї експлуатували прибічники цієї концепції; одним з основоположників автохтонізму в археологічній славистиці слід визнати В. В. Хвойки, причому саме він чи не вперше в історіографії в основу власної концепції поклав археологічні побудови; концепція В. В. Хвойки, незважаючи на всі свої вади, була прийнята в тогочасному суспільстві, й побутувала не лише протягом часу, який розглядається, а й протягом наступного періоду; втім, апелювання до археологічного матеріалу було для В. В. Хвойки радше ілюстрацією вже складеної етногенетичної концепції, аніж матеріалом для окремого аналізу та порівняння результатів цього аналізу з викладками інших наук (історія, мовознавство тощо), що значно відрізняє підхід В. В. Хвойки від підходу Л. Нідерле; ревізія поглядів Л. Нідерле, здійснена низкою польських дослідників у 1930–40-х рр., була викликана не тільки накопиченням нових матеріалів, методичними новаціями, а й певним політичним запитом;

доволі показово, що зазначена ревізія невдовзі виявилася не надто слушною саме з огляду на археологічні складові концепцій Ю. Костшевського та Т. Лер-Сплавінського: виявлення у другій половині XX ст. старожитностей ранньоісторичних слов'ян та визначення їх генетичних зв'язків із старожитностями попередніх хронологічних етапів спонукали повернутися в цілому до схеми Л. Нідерле, наміченої на значно біднішій джерельній базі.

¹ Нідерле Л. Славянские древности. – М., 1956. – С. 21.

² Там само. – С. 30.

³ Там само. – С. 22.

⁴ Там само. – С. 83–84.

⁵ Там само. – С. 85–86.

⁶ Там само. – С. 22.

⁷ Хвойка В. В. К вопросу о славянах // Киевская старина. – № 6. – 1902. – С. 495–505.

⁸ Хвойка В. В. Поля погребений в Среднем Приднепровье (раскопки В. В. Хвойка в 1899–1900 годах) // Записки Русского археологического общества, новая серия. – 1901. – Т. XII. – Вып. 1–2. – С. 172–190.

- ⁹ Хвойка В. В. Городища среднего Приднепровья, их значение, древность и народность // Труды XII Археологического Съезда. – Т. 1. – 1905. – С. 103 – 104.
- ¹⁰ Хвойка В. В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена (с комментариями и иллюстрациями). – К., 2008. – С. 62–68; Хвойка В. В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена. – К., 1913. – С. 43–49.
- ¹¹ Колеснікова В. А Вікентій (Чеслав) Хвойка. Сторінки наукової біографії. – К., 2007. – С. 58–61, 104–109.
- ¹² Абашина Н. С. Проблеми методології етнічної ідентифікації культур полів поховань // Археологічні студії / Інститут археології НАН України, Буковинський центр археологічних досліджень при Чернівецькому національному університеті ім. Ю. Федьковича. – К.-Чернівці., 2003. – Вип. 2. – С. 71.
- ¹³ Абашина Н.С. Першопочатки досліджень полів поховань в Україні // Археологія. – № 4. – К., 1999. – С. 21.
- ¹⁴ Kostrzewski J. Dzieje polskich badań prehistorycznych. – Poznań, 1949 – 220 s.
- ¹⁵ Lehr-Splawinski T. O pochodzeniu i praojczyźnie Slowian. – Poznań, 1946.

В статье рассмотрен процесс формулирования положений автохтонизма – течения, появление которого было вызвано повышением интереса к исследованию проблем славянского этногенеза, роста археологической составляющей в научных поисках. Рассмотрено утверждение автохтонизма как основной теории в конце XIX – начале XX века.

Ключевые слова: Археологическая славистика, этногенез, автохтонизм, историография, этнические процессы.

The article describes the process of formulating the autochthonous concept. Appearing of this concept caused the increase of interest to the study of problems of Slavic ethnogenesis. The growth of the archaeological component in the scientific search became to increase after appearing of the new concept. The autochthonism considered as the main theory in the late XIX – early XXth centuries.

Keywords: The Archaeological Slavic Studies, ethnogenesis, autochthonism, historiography, ethnic processes.